

Bijlage 1

Hannah Arendt – Een inspirerend politiek denker

1. Arendt en de verantwoordelijkheid

*'Voor de Grieken echter lag het echte
wezen van de vriendschap in het gesprek,
en ze waren van oordeel dat juist het
volgehouden spreken met elkaar
de burgers tot een polis verenigde.'*

Hannah Arendt
(in *Over menselijkheid in duistere tijden*)

Hannah Arendt (1906-1975) is de filosofe van de hoop. Ze stelt niet de dood centraal in haar werk, zoals zoveel denkers vóór haar deden, maar het vermogen om te leven. Niet de sterfelijkheid staat voorop, maar de geboortelijkheid, door Arendt 'nataliteit' genoemd. Dat is de menselijke potentie om het nieuwe te denken en daarnaar te handelen. Ze acht mensen in staat het goede niet alleen vast te houden maar ook vanuit een moreel gewapende inbreng dit goede zelf te voeden, te vormen en te belichamen zelfs. In ons 'handelen' kan het goede verschijnen. Zij herkent in de geschiedenis van de mensheid het vermogen van de mens om telkens weer 'iets nieuws' te beginnen.

Zij weigert zichzelf in clichés te laten vangen en zegt bijvoorbeeld⁸³ dat ze geen filosoof is maar een politiek denker. Dat zegt ze niet zomaar. De filosofie heeft haar oorspronkelijke roeping verkwanseld, zo beargumenteert ze, omdat filosofen zijn gaan filosoferen over de abstracte ruimte van de platoonse ideëenwereld. Hoe wezenlijk de verstilde contemplatie ook mag zijn, de politieke actie is de primaire

beweging die mensen moeten maken om samen te leven en hun gemeenschap op te bouwen. Alléén ben je nooit, en dat verplicht elk mens tot gemeenschapsdenken. De mens is een politiek dier omdat het met anderen samenleeft. In dat gezamenlijk optrekken moet het gebeuren.

Die persoonlijke betrokkenheid bij het leven dat in samenhang met anderen vorm krijgt, begint bij het zelf nadenken over het eigen handelen. In dat opzicht kan ze in de cultuurkritische Friedrich Nietzsche – die het zelfs aandurfde bekend te maken dat God door de mensen was doodverklaard – haar bondgenoot vinden, omdat zij net als hij wars is van tradities, gewoontes en zeden die in het verleden hun *zogenaamd* onbetwistbare bestaansgrond vinden. Alles is betwistbaar, oordeelt ze, hoezeer ze ook met respect naar de historie en tradities kijkt. Maar altijd en overal zul je zelf een oordeel moeten vellen over de juistheid van een idee, de correctheid van een handeling, de goedheid van een besluit. Arendt roept haar lezers op het archetype van de Nazi-beleidsmaker Adolf Eichmann te pareren door altijd zelf te blijven nadenken en nooit te doen wat je wordt gevraagd alleen omdat het je wordt gevraagd.⁸⁴

Voor *The New Yorker* deed ze verslag van het proces tegen Eichmann. Dat is later in boekvorm verschenen als *Eichmann in Jeruzalem. De banaliteit van het kwaad*. Daaruit geef ik een uitvoerig citaat, omdat hierin duidelijk wordt hoe zij uit dit proces (en uit haar eerdere analyses van totalitaire staten) concludeert dat ‘de menselijkheid op het spel staat’ – ook in ‘gewone’ bureaucratieën. Ze laat zien hoe verstrengeld ‘mens’ en ‘functionaris’ in werkelijkheid zijn, en wat de waarde daarvan is. Bovendien toont het citaat hoe eigenzinnig en scherpzinnig haar eigen denken zich had ontwikkeld.

Ze schrijft: ‘We hoorden de verdediger het hof bezweren dat Eichmann alleen maar een “minuscuul radertje” in de machinerie van de Endlösung was geweest, en wij hoorden de mening van de openbare aanklager, die in hem de motor meende te moeten zien die deze machinerie in beweging zette. Ikzelf heb aan deze theorieën even weinig waarde gehecht als het Jeruzalemse districtsgerechtshof, daar de hele radertjestheorie juridisch irrelevant is en het dan ook volkomen om het even was in welke orde van grootte men het “radertje” Eichmann wilde indelen. In hun vonnis erkenden de rechters natuurlijk dat een dergelijke misdaad slechts door een gigantisch bureaucratisch apparaat kan worden bedreven, dat over alle nationale hulpbronnen kan beschikken; voor zover het echter een misdaad blijft – en waar hield het proces zich anders mee bezig -, veranderen alle raderen en radertjes in de rechtszaal automatisch weer in daders, dus in mensen. Wanneer de verdachte zich verontschuldigt met te zeggen dat hij niet als mens heeft gehandeld maar uitsluitend als “functionaris”, wiens functies door ieder ander net zo hadden kunnen worden vervuld, dan is het alsof een misdadiger zich beroept op de criminele statistiek, die ons vertelt dat er daar-en-daar en zo-en-zoveel misdaden per dag worden gepleegd, alsof hij dus alleen meer datgene gedaan heeft wat de statistiek van hem verlangde – want tenslotte moet er toch *iemand* zijn die het doet. Dat het in het wezen van het totalitaire machtsapparaat en misschien wel in de aard van elke bureaucratie ligt, mensen tot functionarissen en raderen in het administratieve drijfwerk te degraderen en hen op die manier van hun menselijkheid te beroven, is van belang voor de politieke en sociale wetenschappen (...)’.

Ze eindigt deze passage met een korte uitspraak die op een bepaalde manier het wezen raakt van wat ik in het essay over ‘liefde en leiderschap’ wil betogen. Nadat ze het risico van de teloorgang van de menselijkheid van beampten in de bureaucratie aan de orde heeft gesteld, spreekt ze over ‘de heerschappij van de grote Niemand, de eigenlijke staatsvorm van de bureaucratie (...)’. Ze maakt daarmee duidelijk dat functionarissen, systemen of organisaties niet aanspreekbaar zijn. Dat kunnen alleen mensen zijn. Maar zodra die verscholen raken achter taken, functies, afspraken of andere abstracties, ontstaat er een ‘grote Niemand’, een soort onzichtbare hand die we kennen uit de vrije markt-doctrine

maar ook in bureaucratieën de scepter kan zwaaien. Over die ‘heerschappij van de grote Niemand is een vruchtbare discussie mogelijk’, concludeert Arendt. Want ook in bureaucratische systemen zijn het uiteindelijk gewoon mensen die beslissen. Die zijn aanspreekbaar, of zouden dat moeten zijn, opdat ze verantwoording kunnen afleggen. Als dit mogelijk is, maakt ‘de grote Niemand’ geen of minder kans.

De geschiedenis laat ons zien waar een brave, onnadenkende opvolging van bevelen toe kan leiden. De stap naar werk en positie van onszelf, ‘gewone’ ambtenaren in dienst van een gelegitimeerde democratische overheid, is misschien te groot. Misschien, zeg ik, want evengoed kun je betogen dat meegaan met de *mainstream* in een organisatie waarin het interne debat niet vrijelijk stroomt, niet goed is. Dat kan schadelijk zijn voor de organisatie omdat er onvoldoende corrigerende mechanismen aan het werk zijn. Deze gedachte werk ik in *Weerwoord en waarheid* verder uit. De vraag is of lenW hierin structureel tekortschiet, of dat het risico daarvan op de loer ligt. Het lijkt me de moeite waard hierover met elkaar in gesprek te komen.

Het ‘meegaan’ in gedrag en cultuur van de organisatie zoals die zich nu eenmaal voordoen, kan ook schadelijk zijn voor je eigen welbevinden, omdat je de innerlijke regie over je doen en laten dreigt kwijt te raken. Jij bent hier zelf ook met een persoonlijk belang in het geding. Als je iets tegenover de *mainstream* wilt stellen, kun je prima bij Arendt terecht. Ze houdt een vurig pleidooi voor het eigen denken. Dat is moeilijker dan je zou denken. Het is in feite de kern van haar hele politieke filosofie. Om werkelijk mens te zijn, zul je je bezinnende en redelijke denkvermogens moeten aanspreken, vanuit je ervaring en de concrete gebeurtenissen eigen opvattingen moeten ontwikkelen en ten slotte ook positie moeten kiezen. Dat hoeft overigens niet per se, want ‘een leven zonder denken is heel goed mogelijk’, schrijft ze in *Denken*. Maar dat is niet zonder gevolgen, want zo’n niet-denkend leven ‘verzuimt dan zijn eigen essentie te ontwikkelen – het is niet louter betekenisloos; het leeft niet ten volle’. Ze is nogal duidelijk in haar oordeel: ‘Niet-denkende mensen zijn als slaapwandelaars.’

Wordt een zelfstandig denkend wezen, zegt Arendt dus, en kom te midden van de mensen met wie je werkt en leeft, tevoorschijn. Durf op te staan, zoals zij zelf deed, desnoods in confrontatie met je meerdere, met de groep waartoe je behoort, met het systeem waarin je werkt. Als je mens wilt zijn kun je je niet verbergen, stelt Arendt. Je moet als mens tevoorschijn komen te midden van het gezelschap van anderen, omdat we zo samen kunnen zorgen voor de gemeenschap. En dat levert je ook wat op. Bijvoorbeeld dit: ‘De wind van het denken manifesteert zich niet in kennis, maar in het vermogen om juist van verkeerd, mooi van lelijk te onderscheiden. En dit kan, op de zeldzame momenten dat het er werkelijk om gaat, inderdaad catastrofes voorkomen, minstens voor het zelf.’

2. Hannah Arendt Podium – wat het is en hoe het ontstond

Twee collega’s, Rose de Villeneuve en Karen de Boer, zijn net als ik gevallen voor het leven en werk van Hannah Arendt. Dat gebeurde in het seizoen 2016/2017. Ik nodigde hen uit om in augustus 2016 te spreken over het idee om binnen het ministerie van lenW een *Hannah Arendt Podium* op te richten. In de samenwerking met hen had ik het vermoeden gekregen dat ze hiervoor open zouden kunnen staan. Dat bleek het geval.

Het idee werd geboren naar aanleiding van een vraag van toenmalig DG Milieu & Internationaal, Chris Kuipers. In het voorjaar van 2016 informeerde ik hem over de *Hannah Arendt Vertelling* die ik in april zou gaan verzorgen in museum ‘De Twentse Welle’ in Enschede ter gelegenheid het *Festival van het Goede*

Leven dat mijn vrouw en ik samen met enkele Twentse organisaties hadden opgezet. In die vertelling zou ik het verband leggen tussen Arendts maatschappijvisie en mijn persoonlijke opvattingen over de Omgevingswet en hoe ik mijn inzet daarbij als Directeur Participatie beoordeelde. Het leek me goed mijn DG hierover vooraf te informeren. Chris reageerde enthousiast op wat ik hem vertelde over de inhoud van mijn lezing. 'Dat zou je ook een keer binnen lenW moeten vertellen', was zijn uitnodigende suggestie. Met dat idee heb ik enkele maanden rondgelopen maar ik vond geen passende gelegenheid om dit verhaal 'zomaar' te vertellen. Er was geen goede context waarbinnen een *Hannah Arendt Vertelling* op z'n plek zou vallen.

In datzelfde jaar 2016 had ik voor een vormingstraject van mijn directie twee mannen ingehuurd die ik als docenten in praktische filosofie had leren kennen. Eén van hen, Pieter Jan André, had me verteld dat hij jaren geleden voor de Hogeschool Utrecht een *Martin Buber Podium* had opgericht om een kwetsbare dialoog binnen de hogeschool te accommoderen. Ergens in de zomer van 2016 viel het muntje: laat ik Pieter Jan eens vragen of hij ons zou kunnen helpen om te beoordelen of een *Hannah Arendt Podium* voor lenW een goed idee zou zijn en wat ervoor nodig is om dat van de grond te krijgen. Pieter Jan zei onmiddellijk ja, en ook Rose en Karen waren meteen enthousiast.

Tijdens de eerste samenkomst van ons vieren bespraken we alle vragen die voor de hand lagen. Is het wel een goed idee, zo'n podium? Wat bedoelen en beogen we daar precies mee? Kunnen wij dit zelf beslissen of moet iemand goedkeuring geven? En is het juist dat we Hannah Arendt hieraan verbinden: wil zij dat wel (al is ze in 1975 overleden, de vraag blijft goed). En wat betekent dit dan precies, wat willen we daarmee uitdrukken? Kunnen wij de ethiek die zij aandraagt wel voldoende tot de onze rekenen? Kunnen we gaan staan voor haar naam en dit initiatief? Prangende vragen die niet allemaal onmiddellijk te beantwoorden waren.

Na de eerste ontmoeting zette Pieter Jan ons aan het werk: we kregen de opdracht een persoonlijke brief te schrijven aan Hannah Arendt en daarin duidelijk te maken op welke manier haar denken ons had geraakt en waarom lenW een podium zou verdienen dat haar naam zou dragen. In deze vorm konden we werken aan ons gezamenlijke onderzoek naar de juistheid van ons eigen idee. We wilden ook zeker weten dat wij, gemeten naar onze eigen maatstaven, 'het goede' aan het doen waren. We wilden onze ethiek beproeven.

Vier maanden na de eerste ontmoeting lagen onze brieven klaar en kwamen we opnieuw samen. Pieter Jan reflecteerde op onze brieven, onderstreepte kernpunten uit onze vaak heel persoonlijke ontboezemingen. We keken elkaar diep in de ogen, bespraken ook het ongemak dat in het idee verscholen zat, en verkenden onze vrees en twijfel. Duiveltjes spraken mee. Waar beginnen we aan? Wat zal men ervan vinden? Gaat het wel lukken? Wie zit erop te wachten? Ten slotte vroeg Pieter Jan ons de eigen brief te beantwoorden alsof we Hannah Arendt waren. Hij gaf voor ieder van ons enkele kernvragen mee die Hannah in haar antwoordbrief zou verwerken.

Opnieuw gingen er enkele maanden overheen voor we weer samenkwamen. We namen de tijd ons verder te verdiepen in Arendts leven en denken, en ontdekten opmerkelijke toevalligheden die plotseling minder toevallig leken. Ze kregen betekenis in ons onderzoek en zo kwam Hannah Arendt steeds dichterbij. Vlak voor de derde samenkomst hadden we elkaars brieven ontvangen. We waren opgewonden over elkaars correspondentie en onder de indruk van de bereidheid zo persoonlijk te worden en daarin helder te maken op welke manier Arendts leven en werk ons had geraakt. We zuiverden ook onderling de lucht, want niet alles was gemakkelijk of kon zonder moeite zomaar verder. Maar we vonden elkaar in de heldere wens het podium te starten direct na de verhuizing naar de Rijnstraat.

We hieven het glas en prezen ons gelukkig met het proces dat we hadden mogen doorlopen. Dat was waardevol voor ieder van ons, en de herinnering hieraan zouden we nog jarenlang bij ons dragen, zo wisten we zeker. En we concludeerden: het klopt dat wij het initiatief nemen om lenW een podium te bieden in de geest van Hannah Arendt. Op 8 juli 2017 werd het podium geboren met de vertoning van de speelfilm *Hannah Arendt* uit 2012. Sindsdien is er minstens één keer per maand een activiteit, geïnitieerd door een lenW'er en gefaciliteerd door de Directie Participatie.

Met het *Hannah Arendt Podium* is er een nieuwe mogelijkheid geopend om het precaire gesprek over de mens achter de functie in een daarop afgestemde context te kunnen voeren. Dat is niet gedaan met het idee het gesprek ook dáár te laten, maar vanuit het vermoeden dat de daar opgedane ervaringen drempelverlagend werken. Het kan het goede gesprek in de reguliere processen bevorderen. Dit extra zetje in de rug lijkt nodig. Want het is onze gewoonte om in organisaties zoals een ministerie, in gesprekken zakelijk te blijven en, als het even kan, het persoonlijke weg te laten. Daarmee gaat veel kwaliteit verloren.

In de aanloop naar de oprichting van het *Hannah Arendt Podium* zijn we fundamenteel anders te werk gegaan. Met het hierboven beschreven proces – langzaam en niet-gehaast, bezonnen en zeer persoonlijk – hebben we een goede ondergrond aangelegd voor het *Hannah Arendt Podium*. Dat hebben we bedoeld als een vrijplaats waar collega's elkaar kunnen ontmoeten rondom de vraag hoe ons mens-zijn zich verhoudt tot de taken en verantwoordelijkheden van onze functies. Met bijvoorbeeld film, muziek, kunst, gesprekken, lezingen, debatten, poëzie en boekbesprekingen hopen we elkaar te inspireren. Dat kan beter als we achter onze functies vandaan komen en ook met onze persoonlijke verhalen tevoorschijn willen komen. Daar wil het podium een veilige omgeving voor bieden.

Geheel in lijn met dat idee, probeer ik in het essay-deel *Liefde en leiderschap* te laten zien wat mijn verhaal is als 'mens' (een man op weg naar de zestig die begint te begrijpen hoe zijn leven in elkaar zit en hoe 'het goede' daarbij het ideaal blijft) en als 'functionaris' (rijksambtenaar met zorgen over de publieke zaak en de noodzakelijke maar moeizame rol van de overheid in de representatieve democratie), die als persoon het zijne wil bijdragen om het tij te keren en wil bouwen aan een vitale gemeenschap van vrije, verantwoordelijke burgers. Zo kunnen in mijn geval 'mens' en 'functie' krachtig samenwerken aan idealen die na Nietzsches 'dood van God' niet langer van hogerhand gegeven zijn maar uit mijn eigen lijf en leden opbloeien in de ontmoeting met anderen.

Ik doe mijn gemankeerde best tevoorschijn te komen en 'het goede' te bewerkstelligen in de gemeenschap waar ik toe behoor.

